

FES PAKETİ ETİKETLERİ

Elvan TOPALLI*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda, XVII. yüzyılda kullanılmaya başlayan, II. Mahmud döneminde önce askerlerin, sonra devlet adamlarının ve halkın giysisi olarak belirlenen, Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde şekli değişime uğrayan fes, ilkten dış ülkelerden ithal edilmiş; ihtiyaç ve sayının artması ve ithal edilmesinin ekonomiyi olumsuz etkilemesi ile Osmanlı'da Feshane fabrikası kurulmuştur. İç pazarda kalite ve fiyat hareketliliği görülmüş; rekabet artmıştır. Yine de iç üretim yeterli olmamış ve Feshane bir anlamda kurumsallaşmayı başaramamış; gümrük vergileri düşürülerek dışarıdan fes alımı devam etmiştir.

Avrupa'dan fes ithalinde Avusturya ve Çekoslovakya başı çekmekte; Strakonice şehri, 19.yüzyılda 14 fes fabrikasıyla önde gelmektedir. 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak edişiyile önce Avusturya'dan gelen feslere, sonra tüm mallara karşı boykot hareketine girişilmiş; kaynaklara Fes Boykotu olarak da geçen olay, fes yırtma bayramına kadar varmıştır. Daha sonrasında fes-kalpak-şapka dönüşümünde, bunlar birer sembol haline gelmiştir.

50'den fazla çeşidi olan fesler, genel olarak kırmızı renkte yünlü kumaştan ve püsküllü olarak yapılır ve 6-8 tane olarak kağıt paketlere ve/veya karton kutulara konur. Bunların üzerine üretimi yapan fabrika ya da imalathane tarafından etiket yapıştırılır. Bu etiketler, kromolitografi tekniğinde basılmış olup, genelde boyu 23 ile 29 cm arasında, eni 8 ile 14 cm arasındadır. Etiketlerin üzerinde resimler ve yazılar yer alır.

Fes etiketlerindeki resimlerin konusu çok çeşitlilik göstermektedir. Barok, Rokoko, Art Nouveau çerçevelerin yanı sıra Doğu/İslami bezeme üslubunun kullanıldığı etiketlerde, hayvanlar (kartal, kuğu, devekuşu, tavus kuşu, ceylan, geyik, zürafa), çiçekler (gül, krizantem, vb), aslanlar, av sahneleri, ulaşım araçları (tren, tramvay, gemi, balon), saatler, bayrak taşıyan figürler, nöbetçi ya da asker benzeri silahlı figürler, Oryantalist konular ve figürler, Batılı figürler, çeşitli tablolardan esinlenmeler, şehirler, özellikle İstanbul ve Avrupa'daki binalar, önemli kişilerin portreleri (kral, kraliçe, asker, yönetici ve entelektüel kişiler), vb yer almaktadır. Bazı kompozisyon düzenlerinin ve konuların yinelenişi de görülmektedir. Oryantalist üslubu yansıtan bu etiket örnekleri, bir markayı ortaya koyduğu gibi alıcıya cazip gelebilecek bir tanıtım reklamı gibidir.

Tüm bunlar paralelinde, bu bildiride, bir başlık türü olarak fes yapımı ve önemi, özellikle 19.yüzyıldan 20.yüzyıla geçişte üretimi ve ticareti kısaca ele alındıktan sonra fes kutularına yapıştırılan etiketler, sanatsal yönden bu çerçeve içinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fes Etiketi, Fes, Oryantalizm, Fes Kutusu, Fabrika.

FEZ LABELS

Abstract

In the Ottoman Empire, the fez was started to be used in 19th century as a military cap; afterwards it became popular among statesmen and the public too. Although Feshane factory was established in Istanbul, the domestic production was insufficient and Austria and Czechoslovakia are the main countries of fez production from abroad.

Generally the fezes are made of red woolen cloth and has tassels. The fezzes are wrapped with paper or put into cartoon box as six or eight-in-one. These boxes are labeled. These labels are printed in chromolitography, and generally has a size of 23/29 x 8/14 cm There are writings and pictures on these labels. Producer companies or names of persons, sometimes written in different languages. Images and text are said to be determined by the place of destination. The pictures on the labels can be found on a variety of topics. On the edges Baroque, Rococo, Art Nouveau borders could be seen, as well as Islamic decoration

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. e-mail: elvant@uludag.edu.tr.

styles. Among the main image topics of the fez labels, we can see several animals and flowers, lions and hunting scenes, transportation vehicles, clocks, figures holding flags, guards or military-like armed figures, Orientalist subjects and figures, Western figures, inspired by the various orientalist paintings, several cities (especially Istanbul), buildings in Europe and Ottoman Empire, portraits of important people, etc. These label examples reflecting the Orientalist style, as revealing a brand, is also like a promotional ad that may be attractive to the buyer.

Considering all of them, in this paper the fez production as a cap, its importance, stages of development; especially in the transition from the 19th century to early 20th century production, its use as a commercial product, and as a symbol will be briefly discussed; labels on the fez boxes, and their artistic aspects will be evaluated within this context.

Keywords: Fez Labels, Fezzes, Orientalism, Fez Boxes, Factory.

Fes nedir, türleri, tarihçesi:

Fes, ilk olarak Fas ülkesi (Fez/Fés) şehrinde ortaya çıktığı düşünülen, genelde kırmızı çuhadan yapılan, tepesine doğru daralan, üzerinde genelde siyah renkte püskülü olan silindirik bir başlık türüdür¹. Bazı kaynaklara göre fesin kökeni, Frig başlığına dayanabilir². Abdurrahman Şeref Efendi de, fesin Fas ile ilgisini kabul etmekle birlikte fesi ilk kullananların başında Anadolu'daki Friglerden azat olan esirler olduğunu belirtir³. Diğer taraftan fese benzer kırmızı külahların Romalılar, Bizanslılar, Ortaçağda Avrupalılar, Rönesans döneminde İtalyanlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir⁴. Diğer bir deyişle, çağlar boyunca değişime uğrayarak devam eden başlık, İslamiyet'in yayılmasından sonra Fas, Cezayir, Tunus gibi ülkelerde fes olarak şekillenmiş ve kullanılmıştır. Clement Huart ile Dr. Karl Lokosch gibi tarihçiler de fesin, Fas'tan tüm dünyaya yayıldığını söyler⁵. Evliya Çelebi ise hem fesin, Cezayir korsanları tarafından giyilmesiyle Anadolu'ya ulaştığını, hem de Osmanlı donanmasında gedikli bahriyeli olarak bilinen tersanelilerin yani Azap taifesinin fes giydiğini belirtir⁶. Dolayısıyla fesin kullanımının, 19. yüzyıldan geriye gittiği düşünülebilir⁷. Fesin kullanıma başlaması da, kaldırılması da tepkilere neden olmuş, gericiliğin bir sembolü gibi görülmüştür. Osmanlı tarihinde, başlık çeşitleriyle siyasi olaylar birbirine paralel gelişme göstermiştir denebilir. Daha sonrasında fes-kalpak-şapka dönüşümünde, bunlar birer sembol haline gelmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda, fesin askeri bir serpuş olarak resmen kabulü 1827-28 yıllarıdır⁸. II. Mahmud'un vezirlerinden Koca Hüsrev Paşa, donanma ile 1827 yılında İstanbul'a dönerken Tunus'tan aldığı fesleri giydirmiş ve giymiş; padişah bir Cuma namazı (ya da talim) sırasında bunları görüp beğenmiş; hatta o zamanki alttan yukarı doğru genişleyen biçimine bağlı olarak padişaha, yürüyen gelincik tarlasını çağrıştırmıştır⁹. İlkten veziri azama şifahi olarak askere fes giydirilmesi talimatını veren II. Mahmud'un, sonra topladığı mecliste fesin şer'an, örfen ve aklen boyutları tartışılarak asker tarafından kullanılması kabul edilmiştir¹⁰. Fes, zaten Mısır ve

¹ Hülya Tezcan, "Fes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, 1995, s. 415.

² Reşat Ekrem Koçu, "Fes", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1971, s. 5699; M. Zeki Pakalın, "Fes", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul, 1983, s. 610.

³ Burçak Evren, "Püsküllü Bela Fes Kutusu Etiketleri", *Tombak*, S.36, Şubat 2001, s. 27.

⁴ Evren, *a.g.e.*, s. 27.

⁵ Evren, *a.g.e.*, s. 27.

⁶ Evren, *a.g.e.*, s. 28.

⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 5699.

⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 5698.

⁹ Koçu, *a.g.e.*, s. 5700.

¹⁰ Ahmet Yiğit, "Edirne'de Asakir-i Mansure İçin Fes Üretimi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Kars, 2014, s. 131-132.

Mağribî’de sivil ve asker, hatta Mekke’de Emir’in maiyet askeri tarafından kullanılmaktaydı. Hatta Pazvandođlu isyanı sırasında, Küçük Hüseyin Paşa, askerine fes giydirtmişti. Toplantıda fes giyme kararının çabuk kabul edilmesinde bunların rolü de olmuş denebilir¹¹.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, II. Mahmud döneminden 1925 yılına kadar kullanılan fesin ilk şekli, yukarıya doğru hafif genişleyen haldedir. Zamanla şeklinde küçük değişiklikler olmuş, Abdülmecid döneminde bugün bilinen genel görünümünü almıştır. Daha sonra padişahlara göre adlandırıldıkları görülmektedir: mecidiye, aziziye, hamidiye gibi... Ki bunlar arasında da ufak farklar vardır. Aziziye kalıp daha yayvan, Hamidiye kalıp daha diktir¹².

İlk fesler püsküllü müydü tam bilinmemektedir. Fesin daire şeklindeki üst kısmına tabla denilir ve bu tablanın ortasına 2-2,5 cm boyunda ibik denilen fesin kumaşından bir dilcik eklenir; püskül de fese bu ibik sayesinde takılır. Püskülü tutan iplik, ibik içinden fes içine alınır ve içeriden düğümlenir¹³.

Feslerin yapımında kullanılan yapağının iyi kalitede olması gerekir; bunun için uygun olan yapağı, merinos koyunundan elde edilir. Boyayı iyi tutması ve çabuk sertleşmemesi, avantajdır¹⁴. İlkten yerli yapağıdan yapılan fesler, kötü sonuç verince Tunus’tan gelenlerin hammaddesinin İspanya yapağısı diye bilinen merinos koyunu yapağısından olduğu anlaşılmıştır. Hatta bu amaçla İspanya’dan koyun getirilerek Filibe ve Hayrabolu başta olmak üzere Rumeli’nin bazı yörelerinde bu koyunların çoğaltılmasına başlanmıştır¹⁵.

Fesin yapıldığı yapağı kadar geçirdiği evreler de önemlidir. İlkten yumuşak olan fesin dokusu, bol su ile keçeleştirilir. Sonra boyanır ve tekrar su ile yıkanır. Kullanılan sabun için özel sipariş verilmiştir. Küçülen fesler, havalandırma ve tüylendirme safhasından sonra kalıplama ve perdahlama safhasına gelir¹⁶. Fes genel olarak kırmızıdır, ama narçiçeği kırmızısından karaya çalan koyu güveze kadar çeşitli tonlarda kullanılmıştır¹⁷.

Fes püsküllerinin rüzgârla dağılması sonucunda zamanla bunlar için tarak üretilip satılır. Ya da sokaklarda, püskül tarayıcılar dolaşır¹⁸. Ama asıl, fesin olmazsa olmazı kalıplarıdır. Önceleri ahşaptan, sonra pirinçten yapılan örnekleri vardır. Bu kalıplara çeşitli isimler verildiği gibi çeşitli ölçü (0-16 numara arası) ve biçimde olduğu görülmektedir¹⁹. Bu kalıpların üzerine geçirilen fes ıslatılır ve kızgın demirlerle ütülenirdi. Bir fesin, haftada bir kalıplatılması ideal olanıdır. Bunun zahmetli ve ücretli olması sonucunda 1899’da, Raif Bey tarafından hasırlı fes icat edilmiştir. Fesin içine, ona tıpatıp uyan, ince hasırdan bir tür hasır geçirilmesiyle oluşan bu fesler, kalıpçıya daha uzun süre gidilmeden kullanımını sağlar. Diğer taraftan kokuların oluşmasına ve kazayla çabuk hasar görmesi de dezavantaj oluşturur²⁰. Fesler, türlerine, görünüşlerine, duruşlarına, süslerine, rengine, püskülüne göre çeşitli adlar veya sıfatlar almış; bunlarla edebiyatımız da zenginleşmiştir.

1836’da İstanbul’da Feshane kurulur. II. Mahmud, fes talebini karşılamak için 1828 yılında Tunus beylerbeyinden 50 000 adet fes istemiştir²¹. Feshane için Tunus’tan fes ustaları getirtilir; hem ekonomik avantaj düşünülmüş, hem de onlar aracılığıyla birçok usta, kalfa ve çırak

¹¹ Mübahat Kütükoğlu, “Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul, 1981, s. 536-537.

¹² Tezcan, *a.g.e.*, s. 416.

¹³ Koçu, *a.g.e.*, s. 5701.

¹⁴ Tezcan, *a.g.e.*, s. 416.

¹⁵ Yiğit, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁶ Tezcan, *a.g.e.*, s. 416.

¹⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 5701.

¹⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 5702.

¹⁹ Tezcan, *a.g.e.*, s. 416; Pakalın, *a.g.e.*, s. 613.

²⁰ Koçu, *a.g.e.*, s. 5703, 5704.

²¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 571.

yetiştirilmesi amaçlanmıştır²². Bunun yanı sıra Bursa, Edirne, Selanik ve İslimye’de fabrikalar açılabilir üretim açığı hep olmuş ve ithalat devam etmiştir²³. Aslında Edirne’de fes üretimine dair ilk kayıtlar, 1827 tarihli olup daha eskiye gitmektedir; ama bu, çok az sayıdadır²⁴; 1835 yılında Edirne’de hala fes imalatının sürdüğüne dair belge vardır²⁵. II. Mahmud, fes talebini karşılamak için 1828 yılında Tunus beylerbeyinden 50 000 adet fes istemiştir²⁶. Gümrükte yaşanan zorlukların yanı sıra talebin gittikçe artması, İstanbul, Edirne, Bursa’da üretim için ilk girişimlere neden olur. Hatta Bursa’da üretilen feslerin kalitesi, Edirne’dekilerden daha iyi olunca Edirne’ye fes numunelerinin gönderilmesi istenmiş; iki üretim de Feshane Nezareti tarafından kontrol edilmiştir. Bursa üretimi olanların kalitesi, yine yününe bağlanmıştır²⁷. Edirne’deki makinelerin Bursa’ya gönderilerek Edirne’deki üretimin durdurulması bile düşünülmüştür²⁸.

İlkten ordu ihtiyacını karşılamak üzere kurulan Feshane, 1850’den sonra halk için de üretim yapmaya başlamıştır. İstanbul, Edirne, Bursa ve hatta Selanik’te üretilmeye başlamasına rağmen gereken sayı ve kalite tutturulamamış, 1829-30 yıllarında Fes Nezareti kaldırılmış ve fes ithaline karar verilmiştir²⁹. Tüm bunlar yeterli olmayınca Avrupa ve Tunus’tan fes ithali sürmüş, rekabet gelişmiş, fiyatlar ve kalite çeşitlilik göstermiştir. Piyasada, Feshane fesi, Avusturya fesi ve Tunus fesi olmak üzere üç çeşit fes görülür³⁰. Feshane üretimi fesler hakkında gazetelere reklamlar verildiği görülmektedir. Örneğin Takvim-i Vekayi’deki bir reklam metninde, alıcıyı etkilemek amacıyla Tunus’tan getirilen feslerin daha kalitesiz ve pahalı olduğu; yerli feslerin ilkten Yeni Cami avlusunda açılacak dükkânlarda satılacağı ve dükkân sayısının zamanla arttırılacağı, toplu alımlarda indirim yapılacağı, kadınlar için de ayrıca fesler üretileceği belirtilmektedir³¹. Zamanla Feshane, kendi açtığı dükkânlar dışında piyasaya da mal verir; ama büyük bir pazar ve rekabet ortamı vardır. Öyle ki esnaf, ucuza aldığı ithal feslere, Feshane damgasını vurdurarak Osmanlı fesi diye halka satmaya başlar. Dolayısıyla Feshane, pahalıya gelen kendi fesini satamadığı gibi kaliteyi tutturamaz ve hatta bir marka olma ve pazarlamada başarılı olamaz³². Feshane’de kalitenin tutturulamamasının nedeni, getirilen Tunuslu ustaların gönülsüz ya da kasıtlı çalışmaları neden gösterilir³³.

“Fes kalıbı o sıralarda temiz ve şık giyinmek isteyenlerin fazla ehemmiyet verdikleri bir şeydi. Arife günleri kalıpçıların önü mahşeri kalabalık olur, kalıptan sıcak sıcak çıkarılmış bayramlık fesler, kutular içinde evlere götürülerek bayram sabahı tertemiz, kalıplı vaziyette giyilmek üzere muhafaza edilirdi. Kalıpçıların çalınmış pozlarla fes kalıplamaları da görülecek şeydi. Fesi elinde evirir çevirir, içine su püskürtür, sonra onu sıcak kalıba geçirir, diğer kalıbı da saplarından tutarak üstüne giydirir, olanca kuvvetiyle yüklenerek basar, basar, basardı... Kalıplanmış fesi çıkarıp buğusunu dağıtmak için elinde bir çevirişi vardı ki onu her babayiğit kalıpçı yapamaz, eline ve fese o sürati veremezdi. Elleri o derece

²² Yiğit, *a.g.e.*, s. 133.

²³ Tezcan, *a.g.e.*, s. 416.

²⁴ Yiğit, *a.g.e.*, s. 133.

²⁵ Yiğit, *a.g.e.*, s. 140.

²⁶ Küttükoğlu, *a.g.e.*, s. 571.

²⁷ Yiğit, *a.g.e.*, s. 143.

²⁸ Yiğit, *a.g.e.*, s. 145.

²⁹ Yiğit, *a.g.e.*, s. 138-139.

³⁰ Koçu, *a.g.e.*, s. 5702.

³¹ Hamza Çakır, “Türkçe Basında İlk Marka Rekabeti”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2004, s. 30.

³² Çakır, *a.g.e.*, s. 31-32.

³³ Yiğit, *a.g.e.*, s. 135, 139.

meleke kesbetmiş kalıpçılar vardı ki karşısındaki müşterisi ile konuşurken elleri işler, ibikten iğneyi ezber geçirir, püskülü diker, fesi uzatıverirdi... ”³⁴

20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda en az 12-13 milyon kişinin fes giydiği ya da bu kadar fese ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. İstanbul’un çeşitli semtlerinde açılan fes dükkânlarının bazılarının adları, 1903 tarihli Tercümanı Hakikat gazetesindeki ilanlarda görülebilir: Divanyolu’nda fesçi Mustafa Lütfi Efendi, Fındıklı’da fesçi Hasan Çavuş, Üsküdar’da fesçi Mustafa Yamen Efendi, Beyazıt’ta fes kalıpçısı Hüsnü Efendi, Vezneciler’de fesçi Mehmed Efendi, Beyazıt’ta fesçi Nazmi Efendi, fes kalıpçısı Rıza Efendi, vb.³⁵. Bu büyük Pazar için yabancılar arasında Avusturya fes fabrikaları başı çekmektedir. Zamanla Avusturya’daki fes fabrikaları birleşerek tekel oluşturmuştur.1899 yılında Kredit Anstalt başkanlığında oluşturulan tekelerde, on fes üreticisi ile Orozdibak yer almaktadır –ki İstanbul’da da mağazası olan bir kuruluştur ve fes satışı da yapmaktadır. Diğer taraftan feslerin fiyatının ortalama 8-10 kuruş olduğu düşünülürse önemli bir gelir kaynağı olduğu da görülür³⁶.

“Fes ticareti büyük ilgi görmüş, seyyar satıcılar türemiş, hatta Harbiye Nezareti’nin önünde açıkta yapılan bu ticaret sakıncalı görüldüğünden Olacak, irade-i seniyye ile Hakkâklar Çarşısı’nın Beyazıt Cami duvarı boyunca baraka dükkânlar yapılarak Tunuslu fesçilerin faaliyette bulunmalarına olanak yaratılmıştır. Fes ticaretinden büyük kazanç elde edenler yavaş yavaş işyerlerini Kapalı Çarşı’nın Fesçiler ve Kalpakçılar caddelerine kaydırmışlardır... ”³⁷

1838’deki Baltalimanı Antlaşması ile Avrupa Devletleri ile yapılan ticarete gümrük vergisinin %5’e indirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nu açık bir pazar haline getirmiştir. Bu antlaşma kimilerine göre Osmanlı ekonomisinin gittikçe daha bozulmasına neden olmuş; kimilerine göre ise Osmanlı’nın ithalat ve ihracatının artmasını sağlamıştır.

Üretimi, Strakonice, şirketler vb.

Bu büyük Pazar için yabancılar arasında Avusturya fes fabrikaları başı çekmektedir. Zamanla Avusturya’daki fes fabrikaları birleşerek tekel oluşturmuştur.1899 yılında Kredit Anstalt başkanlığında oluşturulan tekelerde, on fes üreticisi ile Orozdibak yer almaktadır –ki İstanbul’da da mağazası olan bir kuruluştur ve fes satışı da yapmaktadır. Orhan Koloğlu, Avusturya’daki on fabrikada 1500 işçinin çalıştığını, yılda 5,6 milyon fes üretildiğini belirtmektedir³⁸. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ihtiyacın yarısı buradan karşılanırken diğer yarısı Fransa, İtalya ve Tunus’tan ithalat ve iç üretimle karşılanmaktadır.

1820-1826 yılları arası Osmanlı-Avusturya arasındaki fes ticaretinin en iyi dönemidir. 1838’de fes endüstrisinde 638 kişi çalışmaktadır. Avusturya’daki üreticiler, Macaristan’dan getirttikleri yünü, sıcak suda, sabun ve insan idrarıyla yıkadıktan sonra temizleyip kurutur. Birkaç işlemden daha geçirilen fesler, büyüklüklerine göre yapıldıktan sonra püskülleri takılır. Tüm bu işler, zahmetli bir süreç olduğu gibi o dönemin şartları göz önünde bulundurulmalıdır. Pis, elverişsiz, elektriksiz vb ortamlarda yüzlerce işçinin, tek tuvaleti olan, yemeği az olan ortamlarda gecelere varana kadar ve hafta sonları dâhil çalıştığı görülmektedir. Zaman içindeki savaşlar, salgınlar ve grevler, üretimi sekteye uğratmıştır. Kadın, erkek, çocuk birlikte çalıştıkları

³⁴ Cemaleddin Bildik, “Fes kalıpları”, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/4174/001581683010.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (Erişim: 05.12.2016)

³⁵ Koçu, a.g.e., s. 5702.

³⁶ Evren, a.g.e., s. 28.

³⁷ Ali Ertem, “Sahhaflar Çarşısı”, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/5798/001582509010.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim: 05.12.2016)

³⁸ Evren, a.g.e., s. 28.

bilinmekte; savaş sırasında yük, kadın ve çocuklara binmektedir. Yine de üretimdeki gelişim çizgisine bakıldığında, evlerden atölyelere, atölyelerden fabrikalara doğru bir gelişimden bahsedilebilir ve Yahudilerin ticarete başrolü oynadıkları görülür.

Strakonice'deki ilk üretim 1805-1807 yıllarındadır³⁹. Strakonice'nin 1820'lerde, 200 bin altın geliri vardır. Nüfusu da gittikçe artmaktadır: 1846'da 3 bin iken 1850'de 3400'tür. 500 yıllık kumaş üretimi geleneğine sahip Strakonice şehri, 19.yüzyılda 14 fes fabrikasıyla önde gelmektedir. Örneğin: Wolf Fürth, Weill kardeşler, Israel Stein, Matthew Zucker, Josef Korensky, Josef Lohr, Matthew Pitka, John Reiner, Jan ve Frantisek Louka, Catherine ve Josef Janda Vavrovsky, vb. Strakonice'nin çevresinde ve Çek toprakları içinde başka fes üreticileri olduğu ve hepsinin birbiriyle rekabet halinde olduğu bilinmektedir.

1860'ların ortasında, Avusturya'daki Volpini şirketi, yılda 30 000 fes üretimi yaparken Strakonice'deki Wolf Fürth & Co., 700 işçisiyle yılda 100 000 fes üretmektedir⁴⁰. Yine 1805'te fes üretimine giren Fürth şirketi, 1818'de üretimini arttırır. 1826'da üretimini kendi atölyelerinde/dükkanlarında yapmaya başlar. 1862'de altın madalya ile ödüllendirilir. 1867'de Würth şirketinin ortakları: Jacob W. Fürth, Moritz W. Fürth ve Josef W. Würth'dür. Adriyatik ve Akdeniz kıyılarındaki denizciler için başlıklar, askeri başlıklar, fesler, Avrupa'daki Zuhaflar için başlıklar vb. üretmektedir⁴¹.

1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak edişi, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı ve Girit'in Yunanlara geçişiyle, ithal mallara ve Avusturya'dan gelen feslere karşı boykot hareketine girişilmiş; kaynaklara Fes Boykotu olarak da geçen olay, fes yırtma bayramına/ eylemine kadar varmıştır. Boykotun başlangıcı, Hüseyin Cahit'in Tanin gazetesindeki yazısına dayanır. Sonrasında düzenlenen mitingler ve 10 Ekim 1908'de Direklerarası'ndaki mitingde feslerin yırtılıp yakılması, olayın ne boyuta geldiğini gösterir. 1925 ile birlikte Avrupa'daki fes fabrikalarının gelirleri çok düşmüş; ya başka ülkelere satışa başlamış ya da ürün türlerinde değişime gitmişlerdir.

Paket etiketleri ve özellikleri

Fesler, genelde düzineler halinde birbirine geçirilerek ve kâğıtlara sarılarak paketlenir (Foto.1, 2), bu paketin üzerine üretimi yapan fabrika ya da imalathane tarafından etiket yapıştırılır (Resim 1). Zamanla çeşitli karton kutularda satıldığı da görülmüştür. Paketlerin üzerinde, bu etiketler haricinde iki küçük etiket daha yer alır ki bunlar, fesin büyüklüğünü gösteren numara etiketi ile rengini gösteren numara etiketidir. Günümüze ulaşan etiketler, ya paketlerin üzerinden çıkarılanlar ya da daha paketlere yapıştırılmadan stoklarda kalmış örneklerdir. Kaliteli kâğıda çok renkli basılan bu etiketler, çeşitli boyutlara sahiptir. Genel olarak boyu 23 ile 29 cm. arasında, eni 8 ile 14 cm. arasında olup dikdörtgen şeklindedir ama kareye yaklaşan örnekler de vardır. Etiketlerdeki çok renklilik, kromolitografi tekniğinin başarıyla uygulanmasının sonucudur. Enine ya da boyuna resimlenen etiketlerde, geometrik veya bitkisel motifli çerçevelere rastlanır. Bazı çerçeveler ve yazılar, Art Nouveau üslup özelliklerini gösterir. Bazen madalyonlar ya da şeritler halinde yazılar yer alır; bazen de ürünün kazandığı madalya, ödül, nişan gibi örnekler temsilen resmedilir. Yazılarda karşımıza çıkan isimler, genelde üreticilerdir. Etiketlerde yazılı olduğunu gördüğümüz isimlerden bazıları: A.Volpini and Fils, Emile and Rodolphe Enriquez, Figli di Abr.Enriquez, J.Stein, J.G.Stein Senior, Ezra Sion Co., A.Blascheck Co., W.W.Churchill Co.Ltd., Wolf Fürth, Theodor Pollak, D.R.Gumushguerdan, M. and H.Allalemdjian, vb. Kişi ya da firma isimlerinin yanı sıra nerede üretim yapıldığını belirten yazılar da vardır. I.Dünya Savaşı'ndan sonra Avusturya (Habsburg) monarşisinin çöküşü ile etiketlerin üzerine Avusturya yerine Çekoslovakya

³⁹ <http://www.muzeum-st.cz/de/das-museum/die-standigen-expositionen/fezko/> (Erişim: 05.12.2016)

⁴⁰ <https://www.technischesmuseum.at/object/fez-fuer-frauen-anfang-20-jh> (Erişim: 05.12.2016)

⁴¹ http://www.albert-gieseler.de/dampf_de/firmen9/firmadet94783.shtml (Erişim: 05.12.2016)

yazılmıştır. Birkaç dilde yazılara rastlanmakta (Fransızca, Arapça, Hint, İbranice vb); bazı yabancı isimlerin Arap harfleriyle yazıldığı görülmektedir. Resim ve yazıların, gideceği yere göre belirlendiği söylenebilir. Bazı örneklerde ise monogramlar yer almaktadır. Bazı etiketlerde ise hiç yazı görülmez. Etiketlerin tüm yüzeyi, hiç boş yer bırakılmaksızın doldurulmuştur. Bu etiketlerdeki resimler ise çok çeşitlilik göstermektedir. Bu resimlerin bazılarında tablolardan ve fotoğraflardan kaynak olarak yararlanılmıştır. Barok, Rokoko, Art Nouveau çerçevelerin yanı sıra Doğu/ İslami bezeme üslubunun kullanıldığı etiketlerde, hayvanlar (kartal, kuğu, devekuşu, tavus kuşu, ceylan, geyik, zürafa, fil), çiçekler (gül, krizantem, vb), aslanlar, av sahneleri, ulaşım araçları (tren, tramvay, gemi, balon), saatler, bayrak taşıyan figürler, nöbetçi ya da asker benzeri silahlı figürler, ay yıldızlı örnekler, Oryantalist konular ve figürler, Batılı figürler, çeşitli tablolardan esinlenmeler, şehirler, özellikle İstanbul ve Avrupa'daki binalar, önemli kişilerin portreleri (kral, kraliçe, asker, yönetici ve entelektüel kişiler), vb yer almaktadır (Resim 1-19). Bazı kompozisyon düzenlerinin ve konuların yinelenildiği görülmektedir; bunların ayrıntılarında farklılık olduğu gibi yazı ve sürşarj farkı vardır.

Sonuç

Genel olarak Oryantalist üslubu yansıtan bu etiket örnekleri, alıcıya cazip gelebilecek bir tanıtım reklamı gibidir. Ama tam olarak bir reklam özelliği taşımazlar; örneğin tanıtım yazıları, ürün ismi, fes imgesi, belli oran ve biçimlerde metin ve görsel yerleştirimi vb çok fazla kullanılmamıştır. Buna karşılık döneminin diğer efemera ya da reklam örneklerinde benzer imge ya da kompozisyon düzenlerine rastlanabilmektedir: sigara, sigara kâğıdı, pul vb... Bu yinelenmeyle bir ortak dil oluşturulduğu ve hafızada kalıcılık ya da süreklilik sağlandığı düşünülebilir. Aslında bunlardaki ortak görsel öğeler, yararlanılan ana kaynağın ortak olduğunu, fotoğraftan yararlanıldığını düşündürmektedir. Diğer taraftan etiketlerin görsel ayrıntısı ve canlılığı, teknik gelişimin göstergesi olduğu gibi estetik yaklaşımın ve dikkat çekerek cazip görünmenin kanıtıdır. Bugünkü baskı tekniği ile bile etiketlerdeki bu zengin görselliğin yakalanamayacağı belirtilmektedir.

Fes etiketlerinin ilk koleksiyoneri, Çek Vaclav Kopecky'dir. Çek arşivlerinde 1250 etiket tespit etmiş ve bunların 400'ünden oluşan bir katalog hazırlamıştır. Zamanla genişleyen katalogda 800 örnek vardır. Daha sonraları bunlarla ilgilenen Çek bir dernek de oluşmuş ve bir dergi yayınlamışlardır. Diğer fes etiketi koleksiyonerleri arasında: Fransa'da Pierre de Gigord, Türkiye'de İsa Akbaş, Nahsen-Hanefi Can, Burçak Evren, Altuğ Kozikoğlu vb sayılabilir. 1998'de Avusturya'daki bir fabrikanın yıkımı sırasında etiket stoku bulunmuş, koleksiyonerler için yeni bir efemera malzemesi olmuştur. Piyasa değeri, satışına ve yaygınlığına göre değişmektedir denebilir. Fes etiketi ile ilgili olarak Türkçe'de pek yayın yapılmamıştır; yabancı kaynaklar ve özellikle Çekçe yayınlar biraz daha fazladır. Bazı bilgiler bulunamamakla birlikte bundan sonra fes etiketleri hakkında daha fazla araştırma yapılabileceği gibi bu konuyla ilgili faturalar, senetler, kalıplar, feslerin kendi etiketleri, fesin imge olarak kullanıldığı afiş, reklam, tablo (Türk ve Avrupa sanatı) vb birer araştırma konusu olabilir. Son olarak bir önerimiz şu olacaktır: bu etiket örneklerine, fes etiketi yerine fes paketi etiketi denebilir; çünkü fes kutusu ve üzerindeki etiket farklı olduğu gibi fesin kendi üstündeki etiket de farklıdır.

KAYNAKÇA

- Anonim, Ahmet Refik Gorbun'a göre 1910-1925 arası Eminönü (http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/508/001500082006.pdf?sequence=3&isAllowed=y), (Erişim: 05.12.2016).
- Bildik, Cemaleddin, "Fes kalıpları", (http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/4174/001581683010.pdf?sequence=3&isAllowed=y), (Erişim: 5.12.2016).
- Clark, Edward, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.5, No.1, 1974, s. 65-76.
- Çakır, Hamza, "Türkçe Basında İlk Marka Rekabeti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2004, s. 27-36.
- Çetinkaya, Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu*, İstanbul, 2014.
- Ertem, Ali, "Sahhaflar Çarşısı", (http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/5798/001582509010.pdf?sequence=1&isAllowed=y), (Erişim: 05.12.2016).
- Evren, Burçak, "Püsküllü Bela Fes Kutusu Etiketleri", *Tombak*, S.36, Şubat 2001, s. 26-35.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Fes", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1971, C. 10, s. 5698-5702.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Fes, Fesçi Dükkânları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1971, s. 5702-5703.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Fes, Fes Kalıpları, Kalıbcıları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1971, s. 5703.
- Koloğlu, Orhan, *İslamda Başlık*, TTK, 1978.
- Küçükerman, Önder, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası*, Ankara, 1988.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul, 1981, s. 519-605.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair", *İFM*, XLI/1-4, İstanbul, 1984, s. 283-299.
- Pakalın, M. Zeki, "Fes", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul, 1983, s. 610-613.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 1988.
- Purkhart, M., "Österreichische Feze in Konstantinopel", *Österreich in Istanbul*, Lit Verlag, Wien, 2010, s. 259-267.
- Sandalcı, Mert, "Sanatın ve Teknolojinin Hayret Uyandıran Birlikteliği Fes Etiketleri", *FYZY Dergisi*, S. 25, İstanbul, Haziran 2013, s. 26-31.
- Tezcan, Hülya, "Fes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul, 1995, s. 415-416.
- Turan, N.Sinan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.60, S.4, Ankara, 2005, s. 239-267.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Asakir-i Mansure’ye Fes Giydirilmesi hakkında Sadrazamın Takriri ve II. Mahmud’un Hattı Hümayunu”, *TTK Belleten*, XVIII/70, Ankara, 1954, s. 223-230.

Yiğit, Ahmet, “Edirne’de Asakir-i Mansure İçin Fes Üretimi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14, Kars, 2014, s. 129-150.

http://www.albert-gieseler.de/dampf_de/firmen9/firmadet94783.shtml (Erişim: 05.12.2016)

<http://beretandboina.blogspot.com.tr/2009/05/czech-made.html> (Erişim: 05.12.2016)

<http://fezovsky.cz/> (Erişim: 05.12.2016)

<http://www.muzeum-st.cz/en/the-museum/permanent-expositions/fezko/> (Erişim: 05.12.2016)

<http://www.muzeum-st.cz/de/das-museum/die-standigen-expositionen/fezko/> (Erişim: 05.12.2016)

<https://www.technischesmuseum.at/object/fez-fuer-frauen-anfang-20-jh> (Erişim: 05.12.2016)

<https://www.tonak.cz/en/tonak/company-history/> (Erişim: 05.12.2016)

RESİMLER

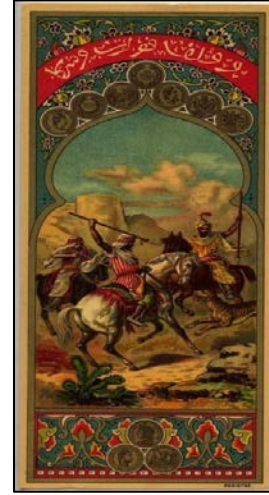
Foto.1: Fes paketi
(Altuğ Kozikoğlu Koleksiyonu)

Foto.2: Fes paketi
(Altuğ Kozikoğlu Koleksiyonu)

Resim 1: Fes paketi etiketi
(<https://tr.pinterest.com/pin/377809856215316132/>)

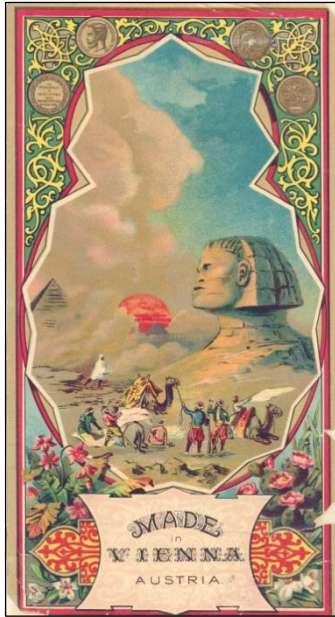
Resim 2: Fes paketi etiketi
(<https://tr.pinterest.com/pin/332984966170639324/>)

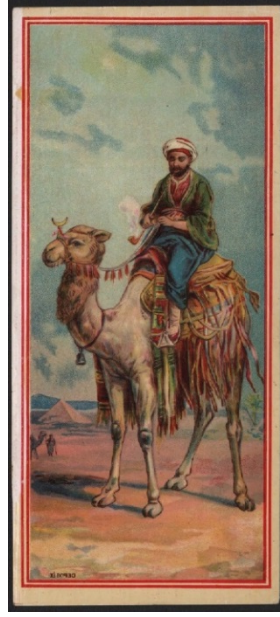
Resim 3: Horace Vernet, Aslan Avı
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Horace_Vernet_The_lion_hunt-large.jpg)

Resim 4: Fes paketi etiketi
(<http://picclick.de/Etikett-f%C3%BCr-Fez-Hutschachtel-Dampflokom-fez-261664013486.html#&gid=1&pid=1>)

Resim 5: Fes paketi etiketi
<http://www.sberatel.com/za-palky/fezovsky>)

Resim 6: Fes paketi etiketi
http://www.ebay.de/itm/262224887317?clk_rvr_id=1137565295892&rmvSB=true)

Resim 7: Fes paketi etiketi
http://www.ebay.de/itm/262219117194?clk_rvr_id=1137565471426&rmvSB=true)

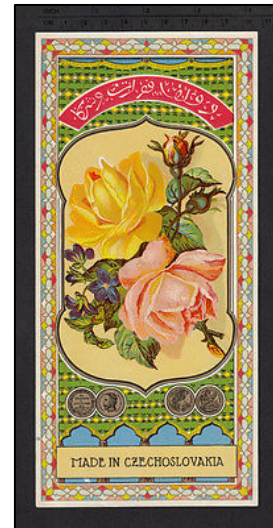
Resim 8: Fes paketi etiketi (<http://www.fe-zovky.cz/obr/ruzne/specfezko.jpg>)

Resim 9: Fes paketi etiketi
<https://tr.pinterest.com/pin/309904018088240977/>)

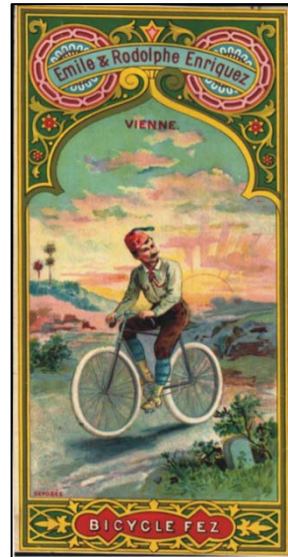
Resim 10: Fes paketi etiketi
<http://www.fe-zovky.cz/obr/set-kani/set22.jpg>)

Resim 11: Fes paketi etiketi
<http://picclick.ca/8-Original-Vintage-Fez-Labels-182262664632.html#&gid=1&pid=3>)

Resim 12: Fes paketi etiketi
(<https://tr.pinterest.com/esparranzag/fantastic-fez-labels/>)

Resim 13: Fes paketi etiketi
(<http://www.fezyovky.cz/obr/fez2.jpg>)

Resim 14: Fes paketi etiketi
(<https://tr.pinterest.com/pin/439804719833011491/>)

Resim 15: Fes paketi etiketi (<http://www.ebay.de/itm/Etikett-fur-Fez-Hutschachtel-Wien-fez-hat-label-tarbouche-1912-/331382988591?hash=item4d27f71f2f:g:xBgAAOSwclUaGVh>)

Resim 16: Fes paketi etiketi
(<http://www.sberatel.com/zapalky/fezyovky>)

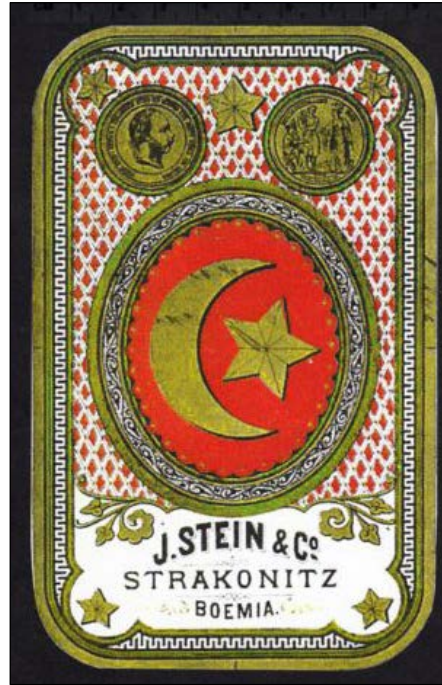

Resim 17: Fes paketi etiketi
(<http://www.ebay.de/itm/Etikett-Fes-Fez-Tarbusch-Tuerkei-Turkey-Krieger-35-/330843580329>)

Resim 18: Fes paketi etiketi

(http://stores.ebay.ph/minkberlin/Fez-Fes-Tarbusch-/_i.html?_fsub=3018678016)

Resim 19: Fes paketi etiketi

(<https://tr.pinterest.com/pin/377809856215316323/>)